

ЦЪРКОВНОТО СТРОИТЕЛСТВО В ЮГОИЗТОЧНИЯ СЕКТОР НА ТРАПЕЗИЦА

Мирко РОБОВ (Велико Търново)

На 18 март 1879 г. се учредява първото в страната археологическо дружество — Търновското¹. Основен момент в програмните цели на дружеството е провеждането на археологически разкопки на хълма Трапезица. Те започват още същата година, т.е. само година след освобождението на България². Още преди направата на Устава от избраната за целта комисия, с нейното изрично разпореждане веднага започват археологически сондажи на хълма³. Тези проучвания са съсредоточени в северната част на билото и се извършват под ръководството на д-р Васил Берон и проф. Марин Дринов.

Последвалите разкопки през втория етап от дейността на дружеството на Трапезица са организирани през 1884 г., т.е. в годината, когато Уставът на дружеството е утвърден от министъра на народното просвещение⁴. Съсредоточени са в югоизточния сектор на крепостта, като обхващат църкви с номера 3 и 4. Това е всъщност първият етап на проучването на въпросните култови паметници, тъй като повторно тук се работи и през 1900 г. под ръководството на френския археолог Жорж Съор при известните негови мащабни разкопки на Царевец, Трапезица и Никополис ад Иструм⁵. Косвено свидетелство за това са откритите през 2007 г. при подновените разкопки на църква № 3 надписи върху камък с имената на участници в тези разкопки и означената година на тяхното провеждане — 1900.

¹ Домусчиев, Н. За датата на основаването на първото археологическо дружество в България. Археология, IX, 1967, кн. 2, с. 61.

² Берон, В. Археологически и исторически изследвания. Велико Търново, 2004 г., с. 18.

³ Пак там, с. 18.

⁴ Овчаров, Д. Към историята на първото археологическо дружество в България. Археология, 1962, 3, с. 70.

⁵ Николова, Я. Няколко документа за разкопките в Търново и Никополис ад Иструм през 1900 г. ИОМТ, кн. 1, Варна, 1962, с. 35.

В миниатюрата върху лист № 2 от Ватиканския препис на Манасиевата хроника⁶ (Обр. 1) секторът е отразен с крепостната стена и няколко църкви.

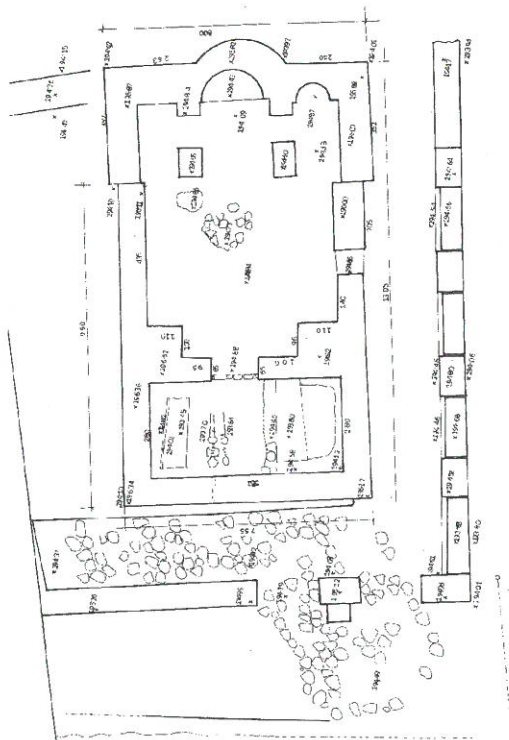
Видимо от архитектурните особености, едната от църквите е куполна, а други две са с двускатни покриви и едноскатно покритие на странични галерии. Цветът на покривните материали показва, че куполната църква е покрита с оловни листове. При останалите църкви са използвани керемиди.

История на проучванията

Църква № 3 е с частично запазени градежи и много малки пасажи от вътрешната цокълна стенопис.

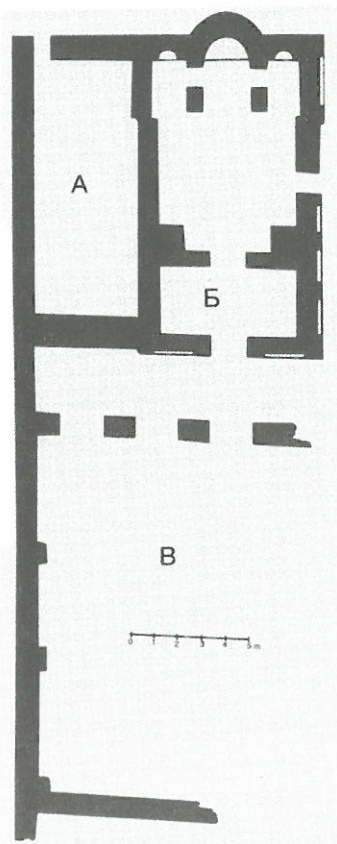
Както вече посочихме, по същество разкопките са в рамките на втората археологическа експедиция по програмата на Търновското археологическо дружество.

В резултат е установен приблизително планът на църквата с двата входа съответно в западния зид на притвора и в южния зид на наоса. Разкрито е помещение от север, прилепено към църквата, както и ред от четири правоъгълни фундамента с посока север-юг, разположени западно от църквата (Обр. 2). Външният зид на помещението от север продължава към запад, като огражда широко дворно пространство. Оформени са пиластри откъм южното му (т.е. вътрешното за двора) лице.

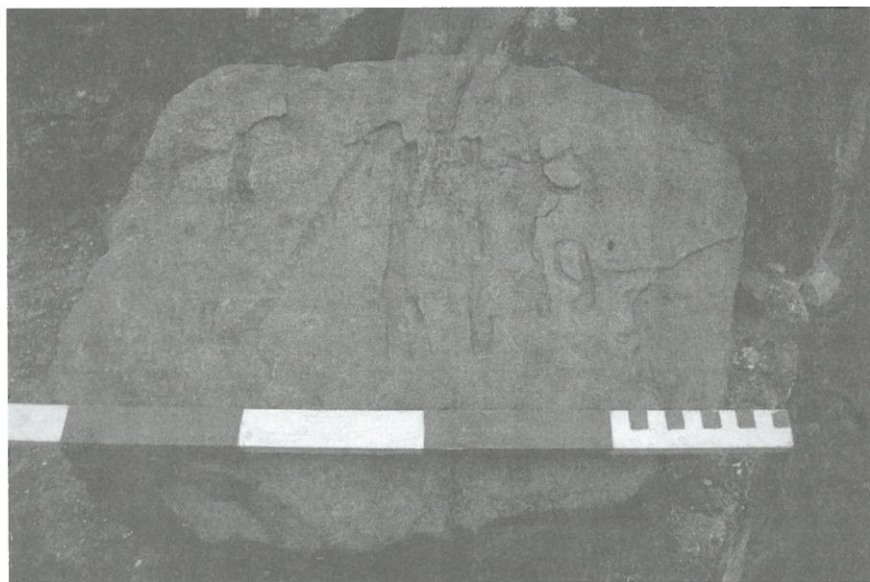

Обр. 2. Църква № 3. План след проучванията през 2007 г.

⁶ Дуйчев, И. Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1962, с. 32.

Обр. 3. Църква № 3.
План на В. Димов

Обр. 4. Надпис върху камък от разкопките на Сьор през 1900 г.

Както пише Н. Мавродинов, планът на Васил Димов⁷ е неточен, но дава важни архитектурни подробности за несъществуващи по-късно елементи — две арки на западната и една на южната фасада на църквата⁸. (Обр. 3) В резултат на тогавашните разкопки е образуван дебел насипен слой южно и източно от църквата, със строителни материали от градежа, значително количество хоросан, елементи от фасадната украса и фрагменти от вътрешната стенопис.

След разкопките на д-р Васил Берон очевидно църквата е била повторно разкопана при кампанията на Жорж Съор през 1900 год. Участието си в тези разкопки е увековечил върху камък човек с име Иван, изчуквайки името си и годината 1900. (Обр. 4) Данните от повторното разкопаване на църквата не са известни нито по отношение на плана, нито на направените стратиграфски наблюдения.

В общия план на Трапезица църква № 3 попада в източната част на тясна тераса, която се развива към запад. От изток крепостната стена по скалния венец отстои от апсидата на около 15 м. В този участък е очертано трасето на улица с посока север-юг, с нисък подпорен зид от запад. Тя следва конфигурацията на крепостната стена.

Новите проучвания на църква № 3

По план църквата е еднокорабна, кръстокуполна, с един притвор. Общите ѝ размери са 13/8 м (вж.: обр. 2)

Апсидата е полукръгла. (Обр. 5) Ширината ѝ е 2,70 м, а дълбочината — 0,80 м. Суперструкцията е запазена на максимална височина от 0,60 м (четири реда камъни, средни по големина, грижливо обработени). Градежът на източната фасада е положен върху солиден блокаж, залят обилно с хоросанов разтвор. Този конструктивен похват е приложен с цел надеждното укрепване на терена, тъй като източният зид на църквата попада в самия край на терасата, а от там, към източната крепостна стена на Трапезица, теренът е със силно изразена денивелация. Това именно е наложило неговото допълнително укрепване. Непосредствено върху блокажа следва ред от дялани камъни, средни по големина, с грижливо оформени лица. Височината на този ред е 0,10 м.

В оформлението на стените на църквата е вложен смесен градеж от редуващи се редове от добре обработени камъни, с грижливо оформени лица, които се редуват с тухлени редове. За това свидетелстват много-

⁷ Разкопките на Трапезица в Търново. ИБАД, т. V, 1915, с. 129 и сл.

⁸ Мавродинов, Н. Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи до края на XIV в. С., 1931, с. 36.

Обр. 5. Църква № 3. Апсида

Обр. 6. Църква № 3. Югоизточна част на наоса

бройните екземпляри от цели и фрагментирани тухли в насипа около църквата, а също и от отделни пасажи от градежа във вътрешността на църквата. В този смисъл неточни са наблюденията на първите изследвачи, че църквата е градена „само от камък — местен пясъчник“⁹.

Наосът е с форма на квадрат.

Предолтарното пространство е разделено на три части от две стени, оформени с арки. Самият олтар е по-широк от наоса, както пише Мавродинов, „напомня кръстовидните източни църкви в форма на буквата Т“¹⁰. Пространството е отделено с две колони, като базите им са стъпвали на зидани фундаменти, правоъгълни по форма и с размери 0,95/0,65 м. (Обр. 6) Били са разположени симетрично върху двата стилобата (с дължина от 1,90 м и дебелина от 0,65 м), които опират в края на олтарната ниша. Запазен към времето на новите проучвания е само северният от тези фундаменти.

Дълбочината на предолтарното пространство е 1 м.

Базите, на които са стъпвали колоните са употребени вторично в стъпало, отвеждало от изток към северната галерия. В непосредствена близост до тях е открита и част от каменна колона. (Обр. 7)

Носещите елементи на подкуполния барабан от запад са два масивни зидани пиластри с внушителни размери (сечение 1/1,0 м). Разположени са в двата западни ъгъла на наоса.

Според Н. Мавродинов църква №3 не трябва да се отнесе към групата на куполните църкви с тромпи, като по-скоро куполът ѝ е бил с пандантиви¹¹.

До запазената височина на фасадните стени не личат основите на едностъпалните ниши, нанесени в старите заснемания, съответно две от запад и четири или пет от юг. Очевидно те са стъпвали върху сравнително висок цокъл.

Откритото значително количество от керамопластични елементи (кръгли панички и четирилистници) при проучването на страничните галерии, но също и във вътрешността на църквата, са обогатявали декоративно-художествения образ на фасадните стени, изградени грижливо, с техниката на смесения градеж. Многобройни керамопластични елементи се установяват също и при почистването на дебелия насипен слой южно и източно от църквата, оставен от разкопките на д-р Васил Берон, а по-късно и от тези на Жорж Сьор. Църква № 3 е типичен представител на Търновската архитектурна школа с живописно-декоративните похвати,

⁹ Мавродинов, Н. Пос. съч., с. 36.

¹⁰ Мавродинов, Н. Пос. съч., с. 36.

¹¹ Мавродинов, Н. Пос. съч., с. 37.

Обр. 7. Базис и част от колона, преупотребени пред северната галерия на църква № 3

които познаваме от други проучени паметници на Царевец и по двата бряга на Янтра¹². Протезисната (в по-късно преустройство зазидана) и диакониконна ниши започват ниско, малко над нивото на пода.

Южният вход е в западната половина на южния зид на наоса. Праговото ниво е от плочести камъни на хоросанова спойка.

Ширината на входа е 0,80 м, като страниците му са запазени на височина до 1 м. Съоръжението отвежда към южната странична галерия на църквата.

Подовото покритие на църквата първоначално е изпълнено с тънки плочи от сив камък, положени върху хоросанова подложка. Запазен е пасаж с размери 1,20/1,40 м.

По-късно е положена втора, тухлена подова настилка, също върху хоросанова замазка.

От вътрешната стенопис *in situ* са запазени малки пасажии от цокълната живопис, върху северната стена и в олтарната ниша. Те са от цокълната живопис на наоса.

¹² Робов, М. Рисуваната фасадна украса на църквата „Св.Димитър“ във Велико Търново. Търновска книжовна школа, т.7, В. Търново, 2002, с. 770–771.

*Обр. 8. Фрагмент от
цокълната стенопис на
църква № 3*

Предимно от цокълната стенопис са и многобройните дребни фрагменти, открити при разчистването на гробничните съоръжения в притвора, а също и в насипните пластове около църквата. (Обр. 8)

Притворът е с размери 2,80/3,50 м. Входът през западния му зид, нанесен в старите заснемания, не е маркиран при тогавашната консервация на градежа, последвала първите проучвания на църквата. Видно от тези заснемания, той е поставен по централната ос (изток-запад), като е с ширина на светлия отвор, еднаква с тази на входа между притвора и наоса, т.е. 1,45 м. Елементи от подовата настилка не се установиха при новите проучвания, но несъмнено тя е била идентична с тази в останалата част от църквата, съответно от двата вече посочени периода.

При изчерпване на напластяванията в притвора се установиха две гробни съоръжения — съответно в северната и южната му части. Гробниците са зидани, като северната е грижливо измазана. (Обр. 9) Южната е запазена в по-лошо състояние, преди всичко с еднолицевите северен и западен зидове. Скелетите не са запазени. Очевидно и двете гробници са били отворяни, но неизвестно кога — по време на робството или при разкопките на В. Берон и Ж. Сьор. Откриха се два фрагмента от мраморни надгробни плочи, като по тях няма орнаменти или надписи. Част от надгробна плоча, вероятно произхождаща именно от тук, е вторично употребена в настилката пред източния зид на северната галерия (Обр. 10)

*Обр. 1. Миниатюра
върху лист 2 от
Ватиканския препис на
Манасиевата хроника*

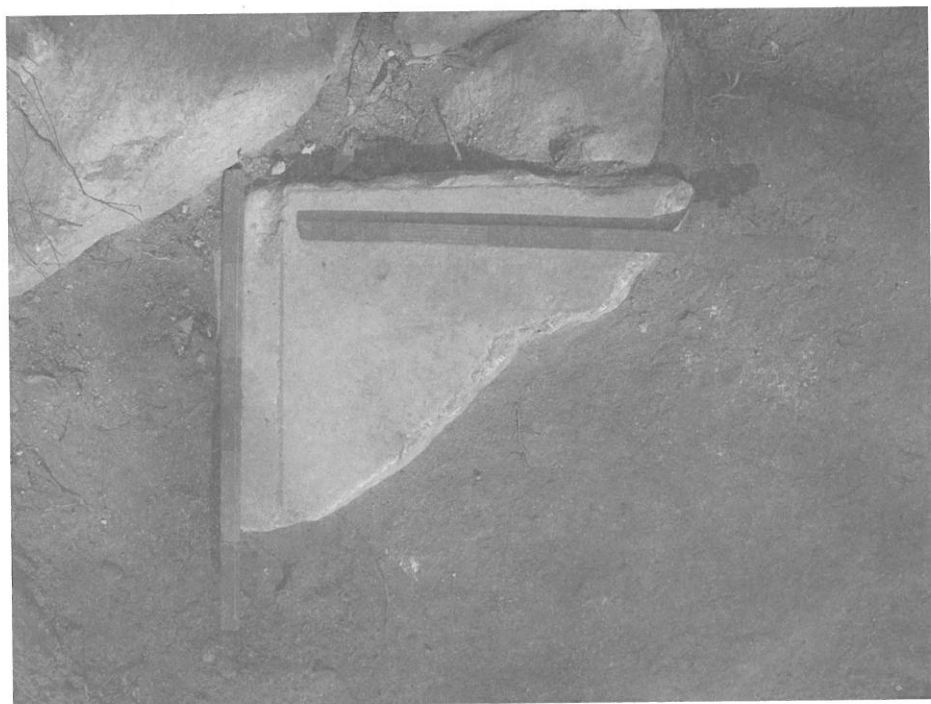
Обр. 15. Църква № 3. Обемна реконструкция (арх. Пл. Цанев)

Обр. 9. Гробна камера в северната половина на притвора

Обр. 10. Част от надгробна мраморна плоча

СТРАНИЧНИ ГАЛЕРИИ

В старите заснемания (вж. обр. 3) е нанесена единствено галерия от север. Оформена е по-различно от галериите от запад и юг. Несъмнено хронологически ги предшества като допълнение към плана на църква № 3.

Наличие на подово покритие в северната галерия не е установено. Възможно е да е отнето при първите проучвания, когато е била разкопана самата галерия.

Едноредовият стилобатен зид от запад равни приблизително с нивото на хоризонтирания участък в намиращата се тук скала. Така получените неравности във вътрешността на помещението са подравнени с трамбована пръст. Поради естествената денивелация на терена към изток градежът тук е запазен сравнително по-високо, на 0,80 м (0,60 м, т.е. три реда, от които е суперструкция).

За северен зид на тази галерия е служил подпорният зид, който от север огражда цялата тераса, на която е изградена църква № 3. Проследен,

Обр. 11. Западна външна галерия

още при първите проучвания, е западно от храма, като обединява в общ ансамбъл пространството в останалата част от терасата с наличните тук градежи. В очертанията на северната галерия този подпорен зид е фундиран на места по-високо от евентуалното подово ниво, като стъпва непосредствено върху скалата.

Едновременно и еднотипно са оформени галериите от запад и юг. Масивните дървени колони, които са носели едноскатния покрив, са стъпвали на пет правоъгълни зидани фундамента. (Обр. 11)

При южната галерия тази функция е отредена на

пет уширения в стилобатния зид, които първоначално са били отделни правоъгълни фундаменти, но по-късно пространството между тях е било запълнено с градеж. Еднотипна е и плочниковата настилка в очертанията на западната и южната галерии. Тази настилка продължава западно и югозападно, извън очертанията на църквата.

Обхванатият при новите проучвания участък западно от църквата е с ширина от 15 м, колкото е ширината на самата тераса. Архитектурни останки, като нанесените в старите планове, не се установиха.

В южната част на терасата са запазени останките от солиден хоросанов градеж, с посока изток-запад. Граден е с добре обработени камъни, в правилни редове. (Обр. 12) Непосредствено северно от него са запазени останките на голямо хоросаново бъркало, предназначено несъмнено за тази сграда. Пластът пред зида изобилства с животински кости, кухненска и трапезна керамика от столично Търново и предмети на бита.

Към северното лице на хоросановия зид опира дебел градеж, но на калова спойка. Той се развива към север, вероятно като ограден от запад на затвореното дворно пространство или на евентуален ансамбъл. Възможно е това да се окаже неизвестен от писмените извори, предания

Обр. 12. Градежи, югозападно от църква № 3

и стари описания манастир. Изясняването на този проблем остава задача на бъдещите довършителни за сектора проучвания.

Не се установи наличие на квартален некропол.

Разкриване на гробове не е известно и като резултат от първите проучвания на църква № 3 и част от пространството около нея.

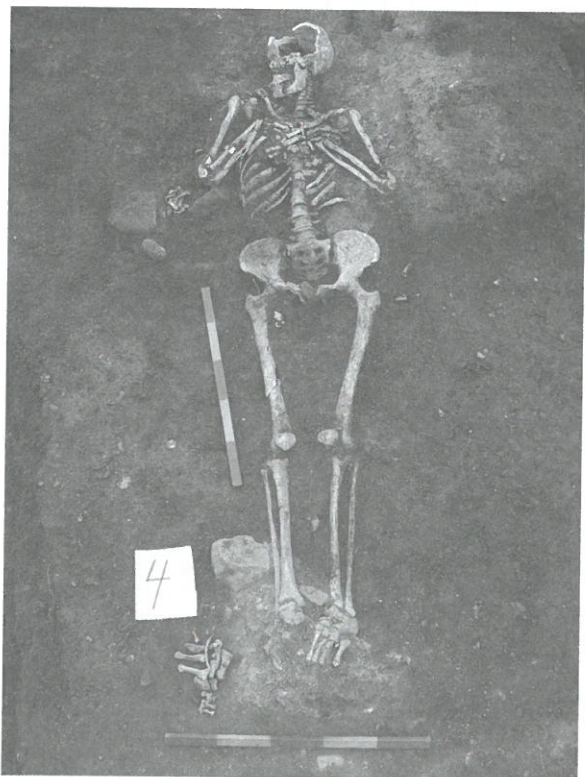
При новите проучвания са открити общо 4 гроба, три от които в очертанията на църква № 3 и по-точно в нейния притвор, както стана вече въпрос. Гробовете не са свързани с двете зидани гробни камери и очевидно датират от по-късен период, вероятно и когато църквата вече не била действащ храм. Това не може да се твърди обаче със сигурност поради отсъствие на гробен инвентар. Тук някакво изключение прави гроб № 1 с положената под черепа тухла с плитко издраскан кръст и изписаното в неговите междурамия:

IC XC
NIKA

Погребението е извършено в ковчег.

Гробове №№ 2 и 3 са в една и съща яма като №3 вторичен гроб.

При гроб № 2 долните крайници са кръстосани в областта на глезените, като най-вероятно тук става въпрос за т.нар. „обезвреждане

Обр. 13 Гроб № 4.
Югозападно от църква
№ 3

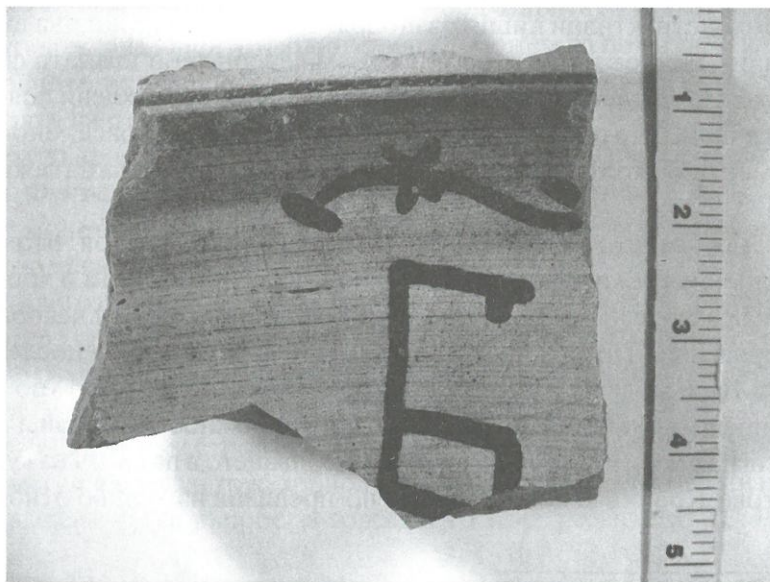
на мъртвец против вампирясване“, достатъчно познато като ритуал, включително за столично и следстолично Търново.

Четвъртият от гробовете, също по християнски обряд, е в южната част на терасата, на около 15 м, западно от църква № 3. (Обр. 13)

Анализът на декоративните похвати в оформлението на фасадите на църква № 3 е довел Н. Мавродинов до извода, че нейното изграждане трябва да се отнесе към XII век, при това като предшествовало изграждането на друг точно датиран столичен християнски паметник — църквата „Св. Димитър“.

Прецизното датиране на паметника силно се затруднява от липсата на данни при изчерпване на пластове по време на разкопките на В. Берон и Ж. Съор. И все пак, макар и малобройни като находки от новите проучвания, намерените монети започват с екземпляри от емисиите на Исак I Ангел (1185—1195 г.), а най-късните са от края на Търновското царство — имитации, както и монета на цар Иван Шишман (1371—1393 г.).

Възможно е храмът патрон на църква № 3 да е била св. Богородица и като възможен прочит на откривани тук подглазурни монограми върху стените на съдове, изработени в сграфито техника (Обр. 14) в контекста на това столично явление, което се появява в Търново около средата на XIV век и изчезва в края на това столетие, очевидно с падането на Търново и залаза на Второто царство. (Обр. 15)

Обр. 14. Подглазурен монограм от разкопките на църква № 3

Църква № 4. Разположена е непосредствено южно от църква № 3, но на по-ниска тераса. Разкрита е по време на втората археологическа кампания, т.е. при разкопките от 1884 год., под ръководството на д-р Васил Берон.

По план постройката е еднокорабна, кръстокуполна, от типа „стегнат кръст“. От изток завършва с тристенна апсида. Един притвор. Градена със смесен градеж. Наосът е с почти квадратни пропорции. Източното и западното кръстни рамена са много къси. Фасадите са пластично разчленени на двустъпални декоративни ниши, аркирани и несъмнено с богата керамопластична декорация¹³, като при повечето църкви на хълма.

Църква № 14. Разкрита при разкопките на Жорж Съор през 1900 г. Като повечето църкви на Трапезица е еднокорабна, с полуцилиндричен свод. Различното при нея е добавянето на втори притвор като етап в развитието на плана. Според Васил Димов, църквата е причислена към т.нар. „царски църкви“ на Трапезица заради наличието на царски персонажии във вътрешната стенописна украса. Това са три царски изображения, две жени и един мъж, с къса пурпурна мантия, украса от бисери и скъпоценни камъни.

Църквата попада в групата на църкви-гробници, с долен гробничен етаж в южната половина на притвора.

Първоначалната западна фасада е била пластично разчленена с две псевдоконструктивни ниши, разположени от двете страни на входа. Три ниши е имало от изток и по пет откъм северната и южната фасади на църквата. В градежа дяланите камъни се редували с тухлени пояси. Фасадите са били богато декорирани с керамопластична украса, многобройни фрагменти от която се откриват в насипите покрай южната крепостна стена.

Проучването на църквата и нейната среда предстои. Възможни са допълнения към плана, към известното за строителната ѝ хронология, както и разкриване на нови елементи в архитектурното и декоративното ѝ оформление. Проучванията на църква № 3, разкопавана последователно от д-р Васил Берон и Жорж Съор, показваха, че начинът, по който са извършени разкопките, не дава особени възможности за нови и прецизни стратиграфски наблюдения поради изчерпването в пълнота на културните пластове. Крайно недостатъчни за по-прецизни изводи по отношение на

¹³ Чанева-Дечевска, Н. Църковната архитектура в България през XI—XIV век. С., 1988, с. 121.

строителната хронология са оскъдните данни от проведените разкопки. Именно затова резултатите от проучването през последните две години на прилежащата към сектора южна крепостна стена, т.е. непосредствено пред църква №14, ни предоставиха неочаквана възможност за наблюдения и изводи, които имат отношение към времето на изграждане на църковната постройка и евентуални последвали сериозни ремонтни дейности.

За какво става дума. Изграждането на крепостния зид се отнася към 80-те години на XII век, според стратиграфските наблюдения с повече от 200 монети в изследвания сектор. Над нивото на скалата, върху която е фундиран крепостния зид, е насипан пласт, дебел 1 м, добре трамбован. Над него е положен друг слой, също добре трамбован, от жълта, глинеста пръст, примесена с бучки варовик. Сложат е положен като технологичен похват за хидроизолацията на крепостното съоръжение. Предпазва я от събиране на повърхностни води и просмукването им в градежа. Оформен е с обратен наклон спрямо стената. Така, на отстояние около 3 м е оформен улей за насочване на повърхностните води към разположения западно барбакан.

Проблемът е в нещо друго. В характера и структурата на самото насипване. Такива пластове по протежение на крепостния зид няма. До самото ниво на скалния венец. Произходът на тази субстанция очевидно е от изкопните работи за солиден градеж, разположен в непосредствена близост. Такъв тук е единствено църква № 14. Нещо повече. Дори само поглед във вътрешността ѝ, с изчерпаните при старите разкопки напластявания потвърждава нашите наблюдения. Не можем да подминем и факта, че въпросното насипване е само в участъка пред крепостната стена в очертанията на църква № 14.

Върху въпросния жълт слой следва ниво от огнища на ковашки работилници. Функционират от края на XII век до средата на XIII век. Това показват монетите в слоя, както и тези, датиращи отпадъчните ями, за нуждите на ковашките работилници.

Напълно очевидно е, че въпросният жълт слой трябва да се отнесе към времето след 80-те години на XII век, до края на това столетие или най-късно самото начало на XIII век. Именно в тази хронологична рамка трябва да се потърси началото на изграждане на църква № 14.

В отношение към строителната хронология на църквата са и данните за преживян силен земен трус, хронологически отнесен след средата на XIII век. Несъмнено става въпрос за известното земетресение от 1274—75 г.

Първоначално установено при разкопките на църквата „Св. Димитър“¹⁴. Датирано е по емисия „царят на кон“ от монетосеченето на Константин Асен¹⁵. Големи отломъци от скалния венец на терасата, върху която е издигнат храмът, са паднали и са се спрели на едно и също разстояние от крепостната стена — 2,70—2,80 м. Спрели са се тъкмо там, където е оформен улеят за оттичане на повърхностните води. Земният трус е хоризонтален, с посока на сеизмичната вълна от север към юг и с очевидно разрушителен магнитут. Епицентърът е северно от Търново, навярно в близост, подобно на земетръса от 1913 г. Дали обаче този природен феномен отделя етап в строителната хронология на църквата, ще покажат предстоящите проучвания. С тях ще се допълни несъмнено и общата картина на църковното и манастирско строителство в югоизточния сектор на Трапезица.

---

¹⁴ Робов, М. Нови данни за строителната хронология в района на източното подножие на хълма Трапезица в Търново (края на XII—XIV век). ГМСБ, XX, 1994, с. 65—66; Николова, Я., Робов, М. Храмът на първите Асеновци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. В. Търново, 2005, с. 88—89.

¹⁵ Дочев, К. Хронология на монетосеченето на цар Константин Асен (1257—1277 г.) Нумизматика, 1982, 2, с. 10; от същия автор: Монетите от църквата и манастира „Св. Димитър“ във Велико Търново. Храмът на първите Асеновци. В. Търново, 2005, с. 186—187.